

13. Carmichael N. A Brief History of the Berlin Crisis of 1961. *National Archives*. URL: <https://www.archives.gov/files/research/foreign-policy/cold-war/1961-berlin-crisis/overview/berlin-wall-overview.pdf>
14. Golan G. Czechoslovak reform movement. Communism in crisis 1962-1968. Cambridge: University Press, 1971. 360 p.
15. The Prague Spring '68: A National Security Archive Cold War Reader. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/prague-spring-68>
16. Ouimet M. The Rise and fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2003. 309 p.
17. Fowkes B. Eastern Europe 1945-1969: From Stalinism to Stagnation. London, New York : Routledge, 2000. 188 p.

УДК 94:008+327.7

Луцак В.В.

ПАКТ РЕРІХА ЯК ПРОЕКТ ДОСЯГНЕННЯ МИРУ ЧЕРЕЗ КУЛЬТУРУ: ВІД ПОЯВИ ІДЕЇ ДО ПІДПИСАННЯ ДОГОВОРУ

У статті ґрунтовно розглянуто історію розробки, просування та підписання Пакту Реріха. Встановлено, що зазначений договір був однією з миротворчих ініціатив після Першої світової війни та відображав пацифістські тенденції у міжвоєнний період. Важливість Пакту Реріха обумовлюється тим, що це перший спеціальний широко ратифікований договір щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту без будь-яких застережень. У ході дослідження було встановлено переваги та недоліки Пакту Реріха як проекту досягнення миру через культуру. Здійснено одну з перших спроб проаналізувати Пакт Реріха як прояв регіонального співробітництва між США та країнами Панамериканського союзу, яке здійснювалось у рамках «політики добросусідства».

Ключові слова: Микола Реріх, мир, культура, Панамериканський союз, США, Генрі Воллес.

Lushchak V.V. The Roerich Pact as a project to achieve peace through culture: from the emergence of an idea to the conclusion of an agreement.

The article considers the history of the development, promotion and signing of the Roerich Pact. It has been established that this treaty was one of the peacekeeping initiatives after the First World War and reflected the pacifist tendencies in the

interwar period. The importance of the Roerich Pact is due to the fact that this is the first special widely ratified treaty for the protection of cultural property in the event of armed conflict without any legal reservations. The study established the advantages and disadvantages of the Roerich Pact as a project to achieve peace through culture. One of the first attempts was made to analyze the Roerich Pact as a manifestation of regional cooperation between the United States and the countries of the Pan American Union, which was carried out within the framework of the policy of good neighborliness.

Key words: *Nicholas Roerich, peace, culture, Pan American Union, USA, Henry Wallace.*

«...Мир, заснований лише на економічних та політичних угодах урядів, не зможе завойовувати одностайної, міцної та щирої підтримки народів; він має базуватися на інтелектуальній та моральній солідарності людства»

Статут ЮНЕСКО

Війна та мир – одні з найстійкіших явищ у циклах людської історії. Поширеним є вислів, що війна – це норма, а мир – виняток. Таке уявлення, у поєднанні із загальноприйнятним ставленням суспільства до війни як до невід’ємного елемента міжнародних відносин, визначило загалом акцент досліджень саме на явищі «війна». Із другої половини ХХ ст. фокус наукових розвідок та дискусій змістився з вивчення причин і наслідків воєнних конфліктів до розгляду ініціатив, ідей та практик, які пропонували моделі та сценарії досягнення стійкого миру. Це пов’язано у першу чергу з появою нової міждисциплінарної науки – дослідження миру (peace studies) [1]. Роль та діяльність окремих осіб та суспільства загалом у створенні миру, як правило, тривалий час залишалася за лаштунками, як і питання особистісного лідерства в розбудові миру [2, с. 104]. У зв’язку з цим, Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам’яток, або Пакт Реріха, та рух, який виник для його просування, може слугувати актуальною дослідницькою темою у рамках як «peace studies», так і окремим об’єктом історичного дослідження.

Війна, мир та захист об’єктів культурної спадщини – це речі, які нерозривно пов’язані між собою. Війна – це головна (але не єдина) загроза для культурних цінностей, а мир – ключова умова їх захисту. Російський художник Микола Реріх, автор ідеї Пакту Реріха, пропонував укласти міжнародний договір, який би не просто захистив скарби людського генія від полум’я війни, а за допомогою культури обмежив би саме явище війни.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження Пакту Реріха у двох площинах: як одну з миротворчих ініціатив у міжвоєнний період; як перший

спеціальний міжнародно-правовий договір, який забезпечував захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Огляд літератури. В українській історіографії про Пакт Реріха писали здебільшого в контексті міжнародно-правового захисту культурних цінностей, аналізуючи цей документ в юридичних рамках. Серед вітчизняних авторів варто виділити В. Акуленка, С. Кота, Д. Ковалю, які у своїх фундаментальних монографіях та численних статтях виділяли Пакт Реріха як один із ключових документів у генезі становленні міжнародно-правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. У російській історіографії Пакт Реріха досліджували: М. Богуславський, Л. Шапошнікова, Т. Книжник, О. Лавренова, Ю. Спірідінова, П. Баренбойм, А. Захаров, І. Дяченко та ін. Велика кількість матеріалів та важливих документів з історії Пакту Реріха містяться у збірниках / брошурах присвячених річницям Пакту Реріха, які видавались численними реріхівськими товариствами в Україні та Росії.

Вагомими для нашої розвідки стали роботи болгарської юристки М. Куцарової та американських дослідників Р. Бернса та Ч. Сміта. У контексті, так званого, американського періоду Пакту Реріха стали важливими праці присвячені біографії одного із ключових осіб причетних до просування договору у США – Г. Уоллеса. Неабияку цінність для нашого дослідження становили архівні матеріали, зокрема із електронної колекції документів у Музеї Реріха в Нью-Йорку, електронної бібліотека Міжнародного Центру Реріхів у Москві та електронного архіву Державного департаменту США (FRUS).

Незважаючи на велику кількість досліджень із заявленої теми, в культурологічній, історичній та правовій літературі, у історіографії відсутній цілісний погляд на Пакт Реріха як на одну з миротворчих ініціатив міжвоєнного періоду. Так само недостатньо дослідницької уваги відведено аналізу місця та ролі США та країн Панамериканського союзу у прийнятті Пакту Реріха.

Виклад основного матеріалу. На час Першої світової війни не існувало окремого міжнародно-правового договору, який би захищав культурне надбання людства від руйнівних наслідків воєнних конфліктів. Були натомість окремі статті у Гаазьких конвенціях 1899 р. та 1907 р., які регулювали закони та звичаї війни. На думку Д. Ковалю, вони стали першими універсальними міжнародно-правовими актами, що закріпили мінімальний рівень захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту [3, с. 441]. Однак, як показала Велика війна (де активно використовувалась авіація та далекобійна артилерія), вони не змогли захистити значну кількість культурних цінностей від руйнувань. Головним недоліком статей Гаазьких конвенцій щодо культурних цінностей було положення про те, що під час збройних конфліктів військова необхідність є першочерговою. Тобто, якщо стояло питання досягнення

потенційної військової переваги за рахунок об'єктів культури чи збереження цих об'єктів за рахунок військової переваги, керівництво армії залишало за собою право вибору. Це фактично давало військовим «зелене світло» для знищення культурних пам'яток, якщо вони вважатимуть, що це принесе тактичну перевагу над противником. Положення про «військову необхідність» сприймалось як максима та було каменем спотикання для багатьох проектів та ініціатив, які пропонували захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Як зазначає В. Акуленко, причина відсутності ефективного міжнародно-правового механізму, який би забезпечив захист культурних цінностей, була пов'язана із «загальноприйнятним ставленням суспільства до війни як до природного стану речей..., і як до невід'ємного елемента міжнародних відносин» [4, с. 6].

Після закінчення Першої світової війни можна спостерігати зміну ставлення суспільства до війни, яке пов'язане з новим концептуальним осмисленням міжнародно-правового регулювання у сфері обмеження війни та спробами гарантування миру за допомогою глобальної міжнародної організації. У контексті цього, ми б виділи три підходи на проблему досягнення миру, які були запропоновані із трьох різних галузей – міжнародні відносини, економіка та культура. Перший пов'язаний із прийняттям Договору про відмову від війни як засобу національної політики, або Пакт Бріана-Келлога 1928 р. За підготовку Пакту Бріана-Келлога, учасники якого погодились вирішувати всі конфлікти мирним шляхом і виключили війну як інструмент національної політики, державний секретар США Келлог отримав у 1929 р. Нобелівську премію миру. Другий підхід пов'язаний з іменем британського журналіста, письменника, громадського та політичного діяча Н. Енджелла. У своїй знаменитій книзі «Велика ілюзія», він проаналізував природу війни та прийшов до висновку, що витрати на війну настільки великі, що перевищують потенційний вигравш, тому війна, на його переконання, є не вигідною. Продовжуючи думку про економічні корені конфліктів, Н. Енджелл підсумував, що поглиблення економічної взаємозалежності між країнами зробило війну ірраціональною. У 1933 р. за свої ідеї британець був нагороджений Нобелівською премією миру. І, нарешті, третій підхід запропонував російський художник Микола Реріх, якого глибоко хвилювало питання миру на Землі як гарантія збереження культурної спадщини народів світу. Цей підхід знайшов своє втілення у Пакті Реріха. За свою миротворчу діяльність М. Реріх був тричі номінований на Нобелівську премію миру (1929 р., 1933 р. та 1935 р.) [5]. Не потребує зайвий раз вказувати на драматизм цих міжвоєнних договорів та ініціатив з урахуванням подальшого перебігу подій в історії, але вони були відображенням тих пацифістських та ідеалістичних ідеалів, які побутували у світі в той час та які, зрештою, стали нормою у сьогоденні.

Зазначенні вище ідеї та підходи до побудови стійкого миру нерозривно пов'язані з іменами їх авторів та натхненників. Зважаючи на те, що історія Пакту Реріха має безпосередній зв'язок із життєвим та творчим шляхом М. Реріха варто зупинитись на деяких віхах його біографії, які є важливими в контексті нашого дослідження. Для структури викладу матеріалу ми розділили історію Пакту на два чітко виражених та взаємопов'язаних періоди – європейський та американський.

Європейський період.

Микола Реріх народився 27 вересня (9 жовтня) 1874 р. у Санкт-Петербурзі, столиці Російської імперії. Родина Реріха по батьківській лінії належала до стародавнього скандинавського роду і переселилися до Росії на початку XVIII ст. Батько його був власником нотаріальної контори, поважним юристом, людиною широкої ерудиції. Очевидно, він теж бачив свого сина на юридичному поприщі, але М. Реріх більше тяжів до мистецтва, і саме з ним хотів пов'язати своє життя. Важко сказати чи це був компроміс, чи бунт сина проти батька, але в 1893 р. М. Реріх стає студентом юридичного факультету у Санкт-Петербурзькому університеті, і у тому ж році – був зарахований до Імператорської Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Його дипломна робота на тему: «Правовий стан художників Давньої Русі» була виконана на межі юриспруденції, історії та мистецтва. Отримавши диплом правознавця, він не успадкував нотаріальну контору батька, і все ж, його подальше життя було нерозривно пов'язане з правом, зокрема, захистом культурних цінностей [4, с. 7-8].

Слід зазначити, що у роки навчання М. Реріха в Санкт-Петербурзькому університеті там, впродовж кількох десятиліть, розвивалася школа міжнародного гуманітарного права, на чолі з її основоположником Ф. Мартенсом, видатним юристом та громадським діячем, автором фундаментальної праці «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» (1882-1883 рр.). Саме цей підручник, переведений на основні мови світу ще за життя автора, був покладений в основу курсу, прослуханого М. Реріхом навесні 1897 р. в університеті. Авторитет Ф. Мартенса був незаперечний у питаннях, із якими М. Реріх мав справу під час своєї міжнародної діяльності – мирне вирішення протиріч між країнами, міжнародний третейський суд, охорона культурних цінностей та ін. Ф. Мартенс та його учні брали активну участь у розробці основних угод Першої Гаазької конференції миру, скликаної в 1899 р., яка започаткувала процес роззброєння та встановлення правил ведення війни, а також Другої Гаазької конференції миру 1907 р. Одним з найбільш відомих учнів Ф. Мартенса та його наступник на кафедрі міжнародного права був

професор М. Таубе. У майбутньому він стане близьким другом М. Реріха та допомагатиме йому у популяризації та просуванні Пакту Реріха [6].

Вперше ідея про укладення спеціальної міжнародної угоди про захист культурних цінностей виникла у М. Реріха у період російсько-японської війни. Після відвідання стародавніх міст Російської імперії він виявив жахливий стан культурних пам'яток, які зазнали руйнувань від часу та людської байдужості. У 1904 р. в Імператорському Російському архітектурному товаристві він виступив з доповіддю про катастрофічний стан історичних пам'ятників та закликав до прийняття відповідних заходів щодо їх збереження. У 1914 р. художник у зверненні до уряду Росії, до президента Франції Р. Пуанкаре, у листі до посла США, закликав уряди країн виступити з протестом проти варварських руйнувань історичних пам'яток воюючими сторонами у Європі та укладання відповідного міжнародного договору. У 1915 р. він презентував доповідь імператору Миколі II та великому князю Миколі Миколайовичу із закликом вжити серйозних заходів на державному рівні для охорони російських культурних скарбів [7, с. 86-92]. Це дії хоч і не мали політичних наслідків, але вони пропагували у світі ідею міжнародної охорони культурних цінностей.

Руйнівні наслідки Великої війни для культурних цінностей, зокрема – знищення бібліотеки Католицького університету в Левені (Бельгія) та бомбардування Реймського «собору-мученика» (Франція) продемонстрували недосконалість та недостатність положень Гаазьких конвенцій та остаточно утвердили М. Реріха в думці про необхідність зобов'язати держави світу, через підписання спеціального міжнародного договору, захищати та зберігати пам'ятки культури у випадку збройного конфлікту.

Із початком більшовицької революції у житті Реріхів відбулись суттєві зміни. У 1917 р. через хворобу легень М. Реріх вимушений поїхати із сім'єю у Фінляндію. У 1918 р. у зв'язку із закриттям кордону між Росією і Фінляндією, яка відокремилася від неї, сім'я Реріхів виявилася відрізаною від Батьківщини. Після нетривалого перебування у Європі (Фінляндія та Англія), М. Реріх із сім'єю перебирається у США. В Америці, де він провів три роки, йому випала чудова можливість розгорнути свою культурно-просвітницьку діяльність, а також підготувати масштабну експедицію до Центральної Азії. Його організаторський талант проявився у створенні цілої низки культурно-освітніх установ – Майстер-Інституту Об'єднаних Мистецтв (1921 р.), Міжнародного центру мистецтв «Corona mundi» (1922 р.), метою якого було культурне співробітництво народів світу, а в 1923 р. було відкрито Музей Реріха у Нью-Йорку [6].

Починаючи з 1923 р. М. Реріх здійснює грандіозну п'ятирічну експедицію по Індії та Центральній Азії, відвідуючи, Тибет, Китай, Алтай, Монголію. Під час цієї експедиції в індійській долині Куллу, М. Реріх, на

кошти американського мецената Л. Хорша, засновує Гімалайський дослідницький інститут «Урусваті», який займався вивченням гімалайської флори, фауни, геології та метеорології. Директором інституту став старший син Реріха Юрій. Мальовниче поселення Наггар, що розташоване в долині Куллу, в передгір'ях Гімалаїв, стає відтоді постійним місцем проживання М. Реріха. З того часу, нечисленні та нетривалі подорожі в США та Європу, які здійснював М. Реріх мали на меті здебільшого координацію роботи з підготовки міжнародної угоди про захист духовного надбання людства [8].

Повернувшись вперше після експедиції у США, перед М. Реріхом відкрились тривожні реалії. Західний світ охопила Велика депресія, серед людей ширилась недовіра, байдужість та відчай. До влади у низці країн прийшли радикальні сили правого та лівого політичного спрямування. Миротворчий оптимізм (до якого можна віднести «Дух Локарно») поступився місцем страху, що світ знову погрузне у горнилі світової війни. На фоні цієї загальної атмосфери М. Реріх активізував роботу із просування ідеї підготовки міжнародної угоди про захист культурної спадщини. Першими, хто відгукнувся на заклики М. Реріха були діячі зі сфери культури та міжнародного права Франції та Бельгії, де об'єкти культури ще пам'ятали на собі вогонь та попіл минулої війни. Зокрема, французькі юристи-міжнародники – доктор міжнародного права та політичних наук Паризького Університету Г. Шклявер та професор Ж. Ла Прадель (член Постійної палати міжнародного правосуддя у Гаазі) розробили, відповідно до норм міжнародного права, юридичну форму основного документа майбутнього Пакту [9, с. 38-39].

Проект Пакту вводив принцип нейтрального статусу для історичних пам'яток, музеїв, наукових, мистецьких, освітніх та культурних установ. Він передбачав, що такий самий захист має поширюватись і на персонал вищезгаданих установ [10, р. 33-35]. Ця концепція, яка йшла вслід за концепцією нейтралітету медичного персоналу під час війни, мала гарантувати повагу і, таким чином, захист культурних цінностей. З цією метою М. Реріхом було розроблено Прапор, за допомогою якого мають бути відзначені університети, собори, храми, спеціальні колекції, бібліотеки та інші культурні центри. Досить символічно, що цей стяг отримав назву Прапор Миру (англ. Banner of Peace) або «Червоний хрест культури», відображаючи спрямованість та місію Пакту [11]. Найбільша цінність розробленого проекту договору обумовлена тим, що у ньому відкидався принцип воєнної необхідності, який містився у положеннях щодо культурних цінностей у Гаазьких конвенціях.

З часу оприлюднення в американській та європейській пресі проект Пакту привернув до себе велику увагу видатних діячів науки та мистецтва, політичного керівництва країн світу та в цілому широкої громадськості. На його підтримку виступили А. Ейнштейн, Т. Манн, Р. Тагор, Г. Уеллс, Головний

маршал Франції Ліоте, Папа Пій XI, король Бельгії Альберт, король Югославії Олександр, президент Чехословаччини Т. Масарик, президент Латвії А. Квієсіс та ін. [6, с. 23].

З 1929 р. розпочалась кампанія за прийняття документа на розгляд у парламентах країн світу, яку координували комітети Пакту Реріха. Було створено п'ять таких Комітетів – у Франції, Бельгії, Індії та два у США, які мали всіляко сприяти ратифікації Пакту від місцевих урядів та поширювати культурне завдання Пакту, залучаючи нових прихильників¹. Як ознака визнання діяльності М. Реріха, у 1929 р. його було номіновано на Нобелівську премію миру. Ім'я Реріха було офіційно запропоновано Департаментом міжнародного права при Університеті Парижа. Як зазначалось у статті «New York Times»: «...це визнання того, що зусилля по досягненню миру між народами за допомогою мистецтва та культури покращили наше розуміння міжнародних відносин» [12].

На початку 1930-х рр. проект Пакту досяг значного прогресу. У Бельгії член Королівської Комісії з охорони пам'яток Каміл Тюльпінк запропонував зробити м. Брюгге, багате на пам'ятники минулого, центром для поширення ідей Пакту. Маленьке європейське місто, яке в підсумку першим підняло Прапор Миру, стало відправною точкою в ланцюзі наступних значних подій в історії Пакту. У 1931 р. у ньому, за активної участі К. Тюльпінка, було засновано Міжнародний Союз Пакту Реріха у якості постійної організації для подальшого просування договору. З ініціативи цієї організації у м. Брюгге було організовано дві міжнародні конференції присвячені Пакту Реріха [13, с. 90-91].

На Першій конференції, яка відбулась у вересні 1931 р., було ухвалено план дій щодо поширення Пакту. Особливу увагу було зосереджено на питанні пропаганди ідей Пакту у школах та у воєнних академіях [14]. Сам М. Реріх вітав початок конференції «із снігових вершин Гімалаїв» та зазначив, що вона є початком довгоочікуваної Ліги Культури. «Ця Ліга зміцнить міжнародне усвідомлення того, що справжня еволюція відбувається лише на засадах Знання та Краси. Лише цінності Культури дадуть вирішення найважчих життєвих проблем», – писав М. Реріх [15]. У роботі та підготовці цього форуму взяв участь М. Таубе, професор Міжнародного інституту права, згодом організатор та голова Комітету Пакту Реріха у Парижі. Професор Таубе у листі до М. Реріха досить влучно, на наш погляд, описав результати конференції, коли зазначив наступне: «Конгрес, безперечно, вдався наскільки може бути вдалим перший крок великої міжнародної та гуманітарної справи, здійсненої

¹ Головою комітету в Парижі став згаданий нами М. Таубе, а генеральним секретарем – доктор міжнародного права Г. Шклявер. Комітетом у Брюгге керував член Королівської Комісії з охорони пам'яток Бельгії К. Тюльпінк. Покровителем Пакту в Бельгії обрали М. Адачі, голову Гаазького Верховного Міжнародного трибуналу.

приватними особами, і до того ж у галузі новій, важкій та делікатній: він був добрий, але не блискучий, – цікавий, але не багатолюдний, – багатий на можливості в майбутньому, але скромний на досягнення на дану хвилину» [16].

Через рік, у серпні 1932 р., була скликана Друга Міжнародна конференція. На ній було ухвалено рішення звернутися до країн світу із закликом визнати за Пактом силу міжнародного документа. Під час виступу Г. Шклявер відповів на слова численних критиків Пакту Реріха, які розглядали договір не корисним, посилаючись на зазначений вище Пакт Бріана-Келлога. Він звернув увагу на статтю 16 Статуту Ліги Націй у якій можливість війни допускається, тому воєнні дії у відносинах між державами потрібно розглядати як ймовірні. Відповідно, забезпечення належного міжнародно-правового захисту культурних цінностей, через укладання спеціального договору, залишалось актуальним завданням [17].

Важливо зазначити, що обидві Конференції з Пакту Реріха відбулися під заступництвом маркіза М. Адачі, Президента Постійної палати міжнародного правосуддя при Лізі Націй. Крім Адачі та згаданих вже російського юриста М. Таубе та професора Ж. Ла Праделя, з погляду міжнародного права, проект договору отримав схвалення з боку Рафаеля Альтаміра, Антоніо де Бустаманте, Бернарда Лодера. Усі вони були суддями Постійної палати міжнародного правосуддя у Гаазі [18]. Це свідчить, що проект Пакту Реріха був не просто актуальною миротворчою ініціативою, але і мав практичні перспективи з точки зору міжнародного права.

У травні 1930 р. Міжнародний комітет музеїв під керівництвом бельгійця Жюля Дестре, одностайно затвердив проект Пакту Реріха. Далі він був переданий на розгляд Міжнародного комітету Ліги націй з інтелектуального співробітництва (попередник ЮНЕСКО – ВЛ.). Офіційний погляд Ліги націй на запропонований М. Реріхом проект Договору ґрунтовно висвітлила у своїй статті російська дослідниця Ю. Спірідонова. Вона, зокрема, наводить думки генерального секретаря Міжнародного комітету музеїв Е. Фундукідіса та Генерального секретаря Інституту міжнародного права професора Шарля де Вішера. Аргументуючи свій висновок про недосконалість положень проекту, Ш. де Вішер зазначає, що документ не враховує неможливість самого застосування принципу недоторканності в умовах воєнних дій. Він посилається при цьому на Статтю 1. Проекту, де зазначено принцип нейтральності не лише історичних пам'яток та музеїв, а й усіх установ, присвячених наукам, мистецтвам, освіті та культурі. На його думку, поширення даного принципу робить нездійсненним його застосування в європейських країнах, де більша частина художніх і культурних багатств перебуває в населених районах. Крім того, їхня безпосередня близькість до об'єктів стратегічного значення не дозволила б, насправді, їх ізолювати від середовища, в якому вони знаходяться.

Е. Фундукідіс, розвиваючи цю ж аргументацію, заявив: «Ставити культ історичного пам'ятника вище військової необхідності є сентиментальністю дивного анахронізму». У результаті Президент Міжнародного комітету інтелектуального співробітництва заявив, що «ідея ведення війни та одночасної поваги до творів мистецтва не має сенсу», тим самим поховавши позитивну резолюцію щодо проекту Пакту Лігою націй [19, с. 271-272].

Незважаючи на підтримку проекту Пакту серед численних наукових та освітніх установ, видатних діячів та авторитетних юристів, уряди провідних країн Європи не проявили до нього належної уваги. Разом з тим, умовний європейський період Пакту Реріха став якісним підґрунтям для розповсюдження серед широких мас необхідності прийняття міжнародного законодавства із захисту культурних цінностей та сприяв розвитку культурної дипломатії.

Американський період.

Ідея Пакту Реріха перетнула океан разом із переїздом М. Реріха з Англії у США. У Новому світі він продовжив пошуки спонсорів та однодумців для популяризації необхідності міжнародного захисту культурних цінностей та поширення серед людей розуміння миротворчої сили культури. Ключову роль у просуванні договору у Сполучених Штатах відіграв вже згаданий нами Музей Реріха у Нью-Йорку. Зокрема, слід зазначити головного мецената діяльності М. Реріха у США, який профінансував будівництво Музею Реріха та став його президентом – Л. Хорша та віце-президента Музею Ф. Грант. Музей поступово розширювався, перетворюючись в активно діючий культурний центр, і в 1929 р. переїхав у нове спеціально збудоване приміщення – 29-поверховий хмарочос на Ріверсайд-драйв, 310. Саме на відкриття цього коштовного та монументального проекту М. Реріх приїхав з Індії. Як зазначає американський дослідник Р. Вілльямс: «Шанувальники вітали його як одного з найбільших художників світу, що нині живуть. Мер Нью-Йорка Дж. Уокер вітав його в мерії. З ним зустрівся губернатор штату Франклін Д. Рузвельт. Дружина губернатора Елеонора прочитала у музеї лекцію про права жінок. Можливо, найважливішим є те, що пропозиція Реріха про міжнародний договір з охорони пам'яток культури у воєнний час викликала оплески відомих діячів у країні та за кордоном» [20, р. 131-135]. Незважаючи на особисту популярність та широку підтримку запропонованого М. Реріхом договору, уряд США не проявив до нього зацікавленості.

Сполученні Штати Америки переживали у 1930-ті рр. найбільшу в історії країни економічну кризу, яка охопила усі галузі народного господарства. Республіканська адміністрація Гувера, відгородившись від решти світу високими протекціоністськими митами та політикою

ізоляціонізму, намагалась мінімізувати завданні Великою депресією збитки, але цього було не достатньо. Через взаємозалежність банківських та фінансових зв'язків між країнами, світова економічна система зазнала краху за принципом доміно.

У такий непростий час група прихильників Пакту Реріха намагалась зацікавити у договорі представників уряду Сполучених Штатів. Перша така спроба була здійснена у лютому 1930 р. Проект був представлений Державному департаменту США, який у своїх висновках щодо договору продемонстрував схожу аргументацію, що і Ліга Націй [25, с. 53]. Зокрема, на думку Ч. Барнса, начальника Договірного відділу Держдепартаменту (англ. chief of the Department's Treaty Division), культурні цінності та наукові установи, перелічені у проекті Реріха, «охоронялися у воєнний час відповідно до загальноприйнятих норм міжнародного права». Більше того, він заявив, що просування цього договору Вашингтоном не принесло б особливих результатів, оскільки географічне положення США та їхнє ставлення «до війни такі, що ймовірність вторгнень Сполучених Штатів до інших країн чи вторгнень до Сполучених Штатів з боку інших країн було малоімовірним». В. Макклюр (англ. Wallace McClure), співробітник Договірного відділу, сформулював офіційну незгоду Відділу щодо проекту М. Реріха. Його меморандум був зосереджений на п'яти пунктах, які, на його думку, заперечували необхідність спеціального договору: 1) пакт Бріана-Келлога зробив непотрібними та навіть небажаними переговори щодо регулювання війни; 2) Гаазька конвенція 1907 забороняла грабежі, забороняла бомбардування незахищених міст і наказувала шадити «наскільки це можливо» всі культурні цінності; 3) застосування повітряної війни у будь-якому разі зробило б «сучасні правила ведення війни фактично недійсними»; 4) випадкове знищення культурних цінностей та наукових установ не можна запобігти жодним договором; і 5) просування такого «безкорисного, слабкого та нездійсненого» договору «скоріше перешкоджає, ніж сприяє розвитку ефективного міжнародного права» [21, р. 41]. Очевидно, виходячи із власних національних інтересів та тогочасних соціально-економічних реалій, питання захисту культурних цінностей не було першочерговим на порядку денному у Білому домі.

Зміни у ставленні уряду США до Пакту Реріха відбулись вже при новій адміністрації. У 1933 р. Америка, зачарована новим, енергійним президентом-демократом Ф. Рузвельтом, з надією дивилася у майбутнє. Шлях економічних реформ, Новий курс, запропонований урядом Рузвельта, давав підстави для оптимізму. Однією із сильних сторін управління президента Рузвельта була вмiла кадрова політика. Ключові посади у міністерствах та установах виконавчої влади посіли компетентні, схильні до політичних експериментів

прогресивні політики. Серед них, у контексті нашого дослідження, необхідно виділити Генрі Уоллеса, представника відомої фермерської родини з Айови та редактора популярної на Середньому Заході газети «Wallaces' Farmer», який обійняв посаду міністра сільського господарства США.

Президент та більшість членів його кабінету розглядали Новий курсу як програму антикризових реформ. Однак, для міністра Уоллеса Новий курс був чимось принципово більшим ніж панацеєю від депресії. Г. Уоллес розділяв Америку до Нового курсу та Америку часів Нового курсу. Він наголошував, що попередній розвиток Сполучених Штатів був заснований на матеріальній доктрині, яка включала соціальний дарвінізм, твердий індивідуалізм та конкуренцію. Ця «філософія старого фронтиру», на його думку, добігала кінця, проявом чого стала депресія. Основою ж «нового фронтиру» мала стати співпраця, взаємоповага та взаємозалежність, як між окремими елементами у американському суспільстві, так і між країнами у системі міжнародних відносин. Американський народ повинен не тільки дотримуватися «вищого закону співпраці вдома, стверджував Г. Уоллес, але й має визнати, що живе у духовно єдиному світі» [22, р. 79-81]. Політичний ідеалізм та вільсонівський інтернаціоналізм, які були ключовими елементами філософського бачення Нового курсу Г. Уоллеса, стали сприятливим підґрунтям для прийняття ним миротворчих та універсальних цілей Пакту Реріха.

Як нерідко трапляється в історії важливе місце у подіях та явищах належить випадку. Знайомство Г. Уоллеса з ідеями М. Реріха відбулось за кілька років до початку його політичної кар'єри. Згідно зі спогадами Ф. Грант, у музей прийшов відвідувач – редактор фермерської газети, щоб познайомитися з живописом М. Реріха. Ф. Грант провела для Г. Уоллеса екскурсію музеєм, супроводжуючи її розповідями про картини та ідеї М. Реріха. У подальшому Г. Уоллес сильно захопився творчістю російського емігранта, його пацифістською філософією з елементами теософії та ботанічними дослідженнями, які проводились у Гімалайському інституті наукових досліджень «Урусваті» [23]. Хоча Г. Уоллес зустрічався з відомим художником лише один раз, він встановив тісні зв'язки із співробітниками Музею Реріха.

Коли, після невдалих спроб залучення уряду Гувера до просування Пакту, нова адміністрація Рузвельта прийшла до влади, представники Музею Реріха, які займались просуванням Пакту, знали до кого звернутись за протекцією. Міністр Уоллес став посередником між Музеєм Реріха та урядом США. Це було особливо доречним, враховуючи, що на листопад 1933 р. було заплановано проведення Третього міжнародного з'їзду присвяченому Пакту Реріха, і першого у США. Залученість та активна участь члена адміністрації Рузвельта в організації майбутнього конгресу мала надати йому суттєвої ваги.

Влітку та восени 1933 р. Г. Уоллес доклав чималих зусиль, щоб домогтися підтримки урядом США майбутнього з'їзду. Міністр Уоллес мав кілька розмов з президентом, присвячених М. Реріху, з яким Ф. Рузвельт вже був знайомий, та майбутній конвенції. У ґрунтовному листі, направленому на ім'я президента, Г. Уоллес детально описав історію Пакту, зазначивши, що проект договору отримав потужну підтримку як з боку широкої громадськості у всьому світі, так і фахівців з міжнародного права. Г. Уоллес вказав, що на двох останніх конференціях у Брюгге було висловлено глибоке співчуття щодо байдужості, проявленої до конференцій з боку адміністрації Гувера. Міністр намагався переконати Ф. Рузвельта у бажаності для США підтримати цю ініціативу. «Мені здається, що в даний час світ, можливо як ніколи раніше, звертає свої погляди до очолюваної Вами Америки в пошуках нових шляхів, що виводять зі старих лабіринтів. І якщо зараз наша країна оголосить про повагу до культурних досягнень усіх народів та свою участь у захисті та збереженні цих досягнень, це прозвучить з особливою силою», – йшлося у листі. Серед всього іншого міністр підкреслив миротворче спрямування Пакту: «Мені здається, що цей план цілком відповідає новим підходам до вирішення світових проблем та може стати новим ідеалом у міжнародних відносинах...через взаємну повагу та увагу до культурних надбань усіх народів, які є спільною спадщиною людства, може пролягати щасливий шлях цих народів до миру» [24]. Результатом цих зусиль міністра Уоллеса стало усне схвалення президентом майбутнього з'їзду.

Після отримання позитивної оцінки президента Рузвельта, міністру Уоллесу потрібно було заручитись підтримкою також співробітників Державного департаменту. Офіційна позиція Держдепу щодо з'їзду та Пакту Реріха загалом була, фактично, повторенням пунктів зазначених вище при попередній адміністрації. Г. Уоллес намагався забезпечити присутність на з'їзді держсекретаря Галла, або, щоб останній призначив для цього офіційного представника американського уряду. Міністр стверджував, що Сполученим Штатам слід вийти за рамки позиції, зайнятої адміністрацією Гувера щодо Пакту, і «почати досягати реального прогресу у виконанні своєї ролі у підтримці міжнародних ідеалів» [25, р. 56]. Держсекретар Галл, порадившись із президентом, який вказав на свою «сильну зацікавленість в Пакті Реріха та заявив про сподівання щодо прийняття його в Америках», пом'якшив свою позицію [26]. Він підготував вітальне звернення до майбутнього з'їзду та призначив міністра Уоллеса делегатом від уряду США.

Напередодні конвенції, 15 листопада 1933 р., за сприяння Г. Уоллеса була організована зустріч з президентом Рузвельтом для офіційної презентації Пакту Реріха та Прапора Миру. Делегація складалась із чотирьох людей – міністр Уоллес, Естебан Борхес (виконуючий обов'язки директора

Панамериканського союзу), Л. Хорш (директор Музею Реріха) та Р. Магоффін (почесний президент Археологічного інституту Америки). Президент прийняв копію Пакту разом зі списками як американських, так і іноземних схвалень та інших документальних доказів глибокого інтересу, який виявляли видатні особи до руху за захист культурних цінностей. Президент також прийняв копію Прапора Миру та продемонстрував свою обізнаність з проектом Пакту Реріха, запевнивши у своїй зацікавленості у розвитку цього руху [27].

Врешті, багатомісячні зусилля прихильників Пакту увінчались успіхом. 17 листопада 1933 р. розпочала свою роботу Третя Міжнародна конвенція (попередні два з'їзди в Брюгге були конференціями) присвячена Пакту Реріха, яка проходила у готелі Mayflower у Вашингтоні, округ Колумбія. Міністр Уоллес був не єдиним американським високопосадовцем, який підтримав Пакт та долучився до роботи конвенції. Сенатор Роберт Вагнер із Нью-Йорка був почесним головою конвенції, а чотирнадцять сенаторів США, два конгресмени, шістнадцять губернаторів та кілька президентів коледжів були почесними членами. Таким чином, конвенція отримала урядовий статус, який збільшував шанси на позитивний успіх та резонанс цього з'їзду у світі.

За кілька хвилин до конвенції протектор Пакту Уоллес звернувся до американців по радіо, де визначив основні цілі та спрямування договору: «Мета полягає в тому, щоб прийняти пакт, який дасть можливість націям вивішувати цей прапор всесвітньої культурної єдності над соборами, університетами, бібліотеками та художніми галереями, щоб скарби духу людського могли бути захищені від бездумного невігластва та варварства під час війни». У наступній цитаті міністр Уоллес фактично розкриває ідею, яку ми зазначили у епіграфі до статті: «Освічені люди всіх націй усвідомлюють, що жодної системи договорів, тарифів чи інших економічних механізмів самих собою буде недостатньо, щоб знову направити нас до світла. Економічний механізм може бути необхідний, але ще важливіше неудаване бажання щирих людських сердець визнати те, що виходить за межі національних кордонів, що стосується науки, мистецтва та освіти... Навіть якщо прийде лихо війни, ми повинні мати якісь засоби захисту великих духовних скарбів людства. Ось чому я вважаю сьогоднішню зустріч до певної міри більш значущою, ніж конференції із роззброєння чи економіки» [27, р. 25-27].

Виступи на конвенції були наповнені ідеалізмом та оптимізмом, а робота з'їзду відбувалась у теплій та дружній атмосфері. Основна частина делегатів розділяла цілі та завдання Пакту, що практично усунуло елемент дебатів чи суперечок. Варто зазначити виступ Е. Борхеса, який, на нашу думку, вдало передав миротворчу місію Пакту, заявивши: «...культура є спільним надбанням людства, а її збереження є спільною

відповідальністю...Сьогодні ввечері ми маємо підписати пакт про перемир'я між культурою та силою. Ми просимо миру заради культури, але ми також просимо, щоб культура служила цілям миру» [27, р. 78].

Враховуючи загальну атмосферу конвенції, доцільно навести і більш практичний підхід в рамках роздумів щодо Пакту. Серед учасників з'їзду ми б виділили виступ контр-адмірала Джозефа Тауссіга. Він зазначив, що у кожній війні знищується культурне надбання та наголосив, що руйнівні наслідки наступної війни будуть пов'язані з підводними човнами та літаками, які не можуть захоплювати об'єкти – вони можуть лише руйнувати їх. «...у зв'язку з Вашим планом збереження цих скарбів варто подивитись, чи зможемо ми гарантувати через міжнародні угоди, що літаки та підводні човни дотримуватимуться вже узгоджених правил ведення війни, згідно з якими неукріплені міста, жінки та діти не повинні піддаватись атакам», – зазначив військовий. Дж. Тауссіг задається доречним питанням, якщо наступна війна буде контролюватись з повітря, то як у цьому випадку зберегти об'єкти культури від авіа бомбардувань? [27, р. 83-85]. Така практична постановка питання очевидно розрядила натхненну та піднесену атмосферу з'їзду, або хоча б сприяла замислитись над речами сказаними контр-адміралом.

Застереження Дж. Тауссіга були на той час особливо актуальним у світлі невдалої спроби встановити загальнообов'язкові правила ведення повітряної війни. Створена рішенням Вашингтонської конференції з обмеження озброєнь, спеціальна Комісія юристів у грудні 1922 – лютому 1923 рр. розробила у Гаазі проект правил ведення повітряної війни. Серед усього іншого, у ньому йшлося про обов'язок убезпечити споруди культового, мистецького, наукового, благодійного значення, лікарні, госпітальні судна та історичні пам'ятки від бомбардування (ст. 25-26). Гаазькі правила так і не набули чинності, що робило повітряну війну неконтрольованою, а практичну сторону реалізації Пакту ставило під питання [28].

М. Реріх, як і під час конференцій у Брюгге, не був присутній у Вашингтоні, але він надіслав вітальне звернення до делегатів, де зазначив: «...Визначеність нашої мирної ідеї підтверджується існуванням Червоного Хреста. Якщо Червоний Хрест дбає про хворих та фізично поранених, то наш Пакт захищає цінності людського генія, тим самим зберігаючи духовне здоров'я...Великі мислителі приходять до думки про необхідність широких заходів для умиротворення та роззброєння. Але одне тілесне роззброєння не допоможе. Потрібно роззброїти серце та дух. І ось, світовий Прапор-захисник істинних скарбів людства допоможе нагадати про те, що має бути свято збережено» [29, с. 104-105].

Із довгого та емоційного виступу Г. Уоллеса ми б виділили кілька його промовистих суджень: «...Прапор Миру привертає увагу американців сьогодні

в той час, коли, здається, все людство втратило віру в міжнародні економічні конференції та конференції з роззброєння, коли здається, що нації ніколи не були більш підозрілими одна до одної...Я не з тих, хто закликає використовувати такий ідеалістичний символ, як Прапор Миру, як замітник ефективних дій у світі жорстких економічних фактів. Але я наголошую на тому, що настав час для ідеалістів, які роблять реальність завтрашнього дня, згуртуватися навколо Міжнародного прапора культурної єдності...Якщо цей культурний прапор, цей прапор миру, цей символ міжнародної єдності буде піднятий в ці темні дні сильнішими націями, ми зможемо швидко реалізувати бачення Ісаї, коли всі народи придуть на гору Господню і зійде Всесвітній мир» [27, р. 118-124]. Після усіх виступів та обговорень, з'їзд офіційно рекомендував урядам прийняти Пакт Реріха та Прапор Миру.

Підписання Пакту Реріха як прояв регіонального співробітництва між США та країнами Панамериканського союзу.

Політика США щодо країн Американського континенту традиційно визначалась доктриною Монро. Білий дім тривалий час (з XIX ст. до поч. 1930 х рр.) розглядав решту країн Західної півкулі як сферу своїх національних інтересів, що негативним чином вплинуло на ставлення населення цих країн до Сполучених Штатів. Трансформація даної політики відбулась за президентства Ф. Рузвельта. Одним із ключових досягнень першої каденції адміністрації Рузвельта було проголошення «політики доброго сусіда» щодо країн Американського континенту на противагу «політики великого кийка» та «дипломатії долара» попередніх десятиліть.

Першим практичним проявом «політики добросусідства» стало проведення 3-26 грудня 1933 р. VII Панамериканської конференції у Монтевідео (Уругвай). Вона відбулась всього через місяць після Вашингтонської конвенції щодо Пакту Реріха. За час плідної роботи було досягнуто ряд важливих далекоглядних рішень щодо різноманітних питань співробітництва між країнами Американського континенту. У контексті нашого дослідження, важливим досягненням стало прийняття спеціальної резолюції про захист нерухомих пам'ятоків культури. В офіційному звіті американської делегації, яку очолював К. Галл наводиться текст цієї резолюції, де у статті III зазначено: «Рекомендувати урядам Америки, які ще не зробили цього, підписати «Пакт Реріха», ініційований Музеєм Реріха у Сполучених Штатах, метою якого є загальне ухвалення Прапора, вже розробленого та загальновідомого, щоб, таким чином, зберегти у будь-який час небезпеки всі нерухомі пам'ятки, що перебувають у державній та приватній власності, які становлять культурне надбання народів» [30, р. 208].

Щодо причин зацікавленості країн Панамериканського союзу у Пакті Реріха, ми б виділили три найголовніші. По-перше, підписання Пакту Реріха, який був зосереджений на захисті нерухомого майна, мало стати доповненням до запропонованого на конференції у Монтевідео «Договору про захист рухомого майна, що має історичну цінність» (англ. Treaty on the Protection of Movable Property of Historic Value). По-друге, це позитивний ефект Вашингтонської конвенції, у роботі та організації якої, брали активу участь делегати з країн Латинської Америки. По-третє, це результат вдалої програми зв'язків із громадськістю. На початку 1930-х рр. Музей Реріха, наслідуючи свою мету «сприяти культурній єдності Америки», відправив Ф. Грант у турне Латинською Америкою, щоб стимулювати культурний обмін. Її основною діяльністю було читання лекцій у великих університетах і національних культурних установах та експонування картин М. Реріха. У країнах, які вона відвідала, було засновано товариства Реріха. Ці культурні зв'язки відіграли важливу роль у тому, що лідери латиноамериканських країн продемонстрували очевидну поінформованість у проєкті Реріха та першими підтримали ідею Прапора Миру [31].

З метою здійснення цілей, зазначених у резолюції конференції в Монтевідео, Панамериканський союз на засіданні свого Правління 21 лютого 1934 р. розглянув питання про Пакт Реріха та прийняв резолюцію, згідно якої, було утворено спеціальний комітет Правління Панамериканського союзу для винесення рекомендацій щодо Пакту. Звіт роботи комітету був представлений 4 квітня 1934 р. де зазначалось: «...Комітет прийняв основні принципи документа, спочатку запропонованого професором Реріхом як загальний пакт, і надав йому форми міжамериканського проєкту конвенції, який в даний час виноситься на розгляд Правління». У звіті також зазначалось, що комітет рекомендує звернутися до урядів, членів Союзу, з проханням надати своїм представникам у Правлінні повноваження для підписання Пакту. А на з'їзді, що відбувся 6 лютого 1935 р. було прийнято рекомендацію Комітету Правління щодо Пакту Реріха та офіційно відкрито договір для підписання чи приєднання всіх держав [32].

Розроблений, на основі запропонованого Музеєм Реріха Пакту, міжамериканський договір включав усі основні положення первинного проєкту, окрім статті про міжнародний орган правосуддя, який мав розглядати позови держав про правопорушення щодо історичних пам'яток і закладів².

² У ст. III говорилося: «У випадку будь-якого акту, вчиненого проти захисту й поваги, що надаються мистецьким і науковим установам, пам'яткам, колекціям і місцям, як встановлено цим Договором, потерпілі заклад чи місія мають право апелювати через посередництво своєї держави до міжнародного закладу, де вони були зареєстровані. Цей міжнародний заклад має право передати свій протест до відома всіх Високих Договірних Сторін, які можуть вирішити скликати Міжнародний комітет судового слідства з цієї справи. Вироки такого комітету

Зберігалось положення про нейтралітет об'єктів культури з боку воюючих сторін як у дні миру, так і під час війни (ст. 1). Нейтралітет, захист і повага до пам'яток і закладів надавалися на всій території держави без жодної дискримінації, незалежно від того, до якої країни вони належали (ст. 2). У ст. 3 передбачалося використання на історичних пам'ятках, музеях і закладах розпізнавального прапора у вигляді червоного кола з трьома кругами в середині на білому тлі для позначення культурних цінностей, які мають підлягати захисту. Кожна держава, яка підписала Договір або приєдналася до Договору, повинна була скласти перелік пам'яток і закладів, що охороняються і надіслати до Панамериканського союзу (ст. 4). Згідно ст. 5, такі об'єкти позбавляються захисту у випадку, якщо вони використовуватимуться у воєнних цілях [9, с. 41-42].

Деякі науковці інтерпретують перші три статті Пакту Реріха як потужний превентивний засіб запобігання конфліктам. Приміром, австрійські дослідники Лейла Штробль та Фрідріх Шиппер зазначають, що майже кожен населений пункт має більш-менш повну інфраструктуру культурних установ та пам'ятників. Зважаючи на те, що Пакт Реріха вимагає нейтралітету для історичних пам'ятників, музеїв, наукових, мистецьких, освітніх та культурних установ, він обмежує, на їх думку, розгортання воєнних дій на цих територіях. На думку австрійських науковців, наявність захисного знаку Прапор Миру на об'єктах культурної спадщини, які знаходяться у межах населених пунктів, «не давала б військовим можливості для ведення наступальних дій, що є потужним превентивним механізмом» [33]. Очевидно, таке трактування положень Пакту є занадто наївним та буквальним, але воно водночас засвідчує той факт, що ідеї Пакту Реріха продовжують бути актуальним у наш час, їх обговорюють, навколо них ведуться дискусії, а, отже, вони продовжують знаходити відгук у людей.

Важливо зазначити, що М. Реріх, окрім укладання Пакту, хотів розпочати широку компанію з виховання у суспільства відчуття поваги та бережливості до культурних цінностей. Він очевидно розумів, що договір це лише вершина, хоча і дуже важлива, цього культурного айсберга. «Неосвічена людина спочатку має стати цивілізованою, потім освіченою, ставши освіченою, вона стає інтелігентною, потім слідує витонченість і усвідомлення синтезу, яке завершується прийняттям поняття Культури», – писав він [34, с. 198]. Прийняття цього поняття передбачає щонайменше, що людина, навіть якщо їй доведеться взяти у руки зброю, не буде руйнувати пам'ятки культури. Таким чином, далекоглядні ідеї, закладені у Пакті Реріха, направленні на захист і повагу до культури не лише зверху, але і на низовому рівні.

мають бути опубліковані...». Такий орган мав створюватися за спеціальною угодою не як постійний, а для розгляду конкретного випадку правопорушення в цій сфері.

Незважаючи на позитивні рішення, які були прийняті Правлінням Панамериканського союзу та розробку міжамериканського договору, Державний департамент США продовжував затягнути процес. Заступник держсекретаря В. Філліпс повідомив Г. Уоллесу, що Державний департамент віднесеться до Пакту більш прихильно, якщо країни Західної Європи виявлять до нього більший інтерес. Він також запропонував, щоб договір, якщо його буде доопрацьовано, не включав ім'я Реріха. У відповідь, міністр Уоллес зазначив, що є «цілком природним» те, що Пакт має носити ім'я його укладача, і стверджував, що ім'я Реріха «підвищить цінність цих заходів». Більше того, наголошував він, Панамериканська конференція продемонструвала широку підтримку Прапора Миру серед латиноамериканських країн [25, р. 57]. Енергійна підтримка Пакту та аргументи, які Г. Уоллес наводив на його захист, принесли позитивний результат. Крім того, як активний і провідний член Панамериканського союзу, США мали демонструвати лідерство та солідарність в усіх питаннях, які Союз визначав як важливі.

У липні 1934 р. президент Рузвельт доручив К. Галлу слідувати процедурам, необхідним для підписання Пакту Реріха. 11 серпня Рузвельт уповноважив Г. Уоллеса підписати договір від імені Сполучених Штатів [35]. Таким чином, ставлення Сполучених Штатів до підписання договору було визначено, і наступним кроком стало його підписання та ратифікація Конгресом.

На підтвердження ключової ролі Г. Уоллеса у просування Пакту в уряді США наведемо цитату з меморандуму Ч. Барнса (керівник відділу Договорів Держдепартаменту) до Вілсона (керівника відділу у справах Латинської Америки): «Минулого літа у відомстві детально розглянули договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'яток...наскільки я пам'ятаю особисті погляди держсекретаря, то співчуття до нього в Департаменті практично не було. Договір вже щонайменше двічі знаходився на розгляді в Департаменті, і є великий файл листування та протокольних записок... Міністр сільського господарства Уоллес був глибоко зацікавлений у договорі та переконав президента у тому, що Сполучені Штати мають його підтримати...У серпні минулого року президент надав міністрові Уоллесу повноваження підписати договір від імені Сполучених Штатів, і д-р Роу (Генеральний директор Панамериканського союзу) був проінформований про те, що всі повноваження були передані міністрові Уоллесу...» [36].

Датою, яка стала апогеєм більш ніж тридцятирічних миротворчих зусиль М. Реріха та групи прихильників Пакту Реріха, стало 15 квітня 1935 р. У Панамериканський день, представники двадцяти однієї американської країни зібралися в Білому домі, щоб підписати Договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'яток. Значення цієї події на церемонії

підписання висловив президент Рузвельт: «Досить доречно, що у цей день, оголошений керівниками всіх республік американського континенту Панамериканським днем, уряди, члени Панамериканського союзу, підписали договір, що означає крок уперед у справі збереження культурних надбань народів цієї півкулі» [37, р. 359].

Ввечері на урочистому засіданні Панамериканського Союзу, яке завершило Панамериканський день, держсекретар Галл виголосив свою промову перед аудиторією, де були присутні місіс Рузвельт та більшість членів дипломатичного корпусу. Переїнявшись важливістю моменту, він наголосив, що підписання Пакту є «свідченням надзвичайної сили духу» Панамериканського співробітництва, яке існує всупереч крайнім націоналістичним тенденціям, які панують в інших частинах світу. «У наш час багато націй нестримно занурюються у прірву крайнього націоналізму, нехтуючи його згубним впливом на економіку і пропаганду миру...Перед лицем цих процесів та дій, що ведуть до самогубства, священним обов'язком народів нашої півкулі, так само як і чудовою можливістю надати допомогу собі та світові, є пропаганда та виконання простих принципів, необхідних для відновлення взаємної поваги, дружби, економічного співробітництва і, перш за все, того духу, що стоїть за цими міжнародними взаєминами», – зазначив держсекретар [38].

Міністр Уоллес, який поставив свій підпис від імені США, у своєму виступі описав своє розуміння Прапора Миру: «Символізм трьох сфер, що містяться у великому колі, на мою думку, передає ідею про найбільш повну реалізацію можливостей окремої людини, окремого класу чи конкретної нації в межах більшого цілого (кидаючи очевидну тінь на радикальні європейські *ізми – ВЛ)...Індивідуалістичні одиниці завжди повинні щосили прагнути, щоб в повній мірі реалізувати свої можливості, але ці зусилля повинні бути у належних межах культурної порядності, яка визнає фундаментальну єдність усього людства. Ті, хто робить акцент на окремій людині, класі чи нації, виходячи за ці рамки, порушують те, що я вважаю за священний закон, і неминуче повинні понести покарання» [37, р. 360-362].

На наступний день у газеті «New York Times» вийшла стаття під промовистим заголовком – «Дві Америки об'єднались у культурному пакті». У тексті процитовано слова Ф. Рузвельта до делегатів країн Латинської Америки, де він зазначив важливість Пакту як «...одного із багатьох проявів доктрини континентальної відповідальності та солідарності, яка так багато означає для сьогодення та майбутнього американських республік» [38]. 16 квітня 1935 р. Договір був відкритий для підписання решті країн світу. У зв'язку з цим Держдепартамент доручив американським дипломатам при іноземних представництвах здійснити в усній формі запит в Міністерство закордонних

справ країни при якій вони акредитовані, щоб вияснити ставлення їх уряду до Договору [39].

Відповіді, які отримали у Державному департаменті свідчили про відсутність інтересу у великих європейських країн до Пакту Реріха. Іспанія заявила, що приєднається лише після того, як усі американські країни ратифікують Пакт, уряд Нідерландів проявив цікавість до ідеї, але не мав наміру приєднуватись до Пакту, а уряди Великобританії та Франції, проаналізувавши Пакт, не вважали за доцільне взагалі до нього приєднуватись. Уряд Бельгії, звідки рух за просування Пакту і почався, вказав на неможливість забезпечення повного дотримання такого пакту під час збройного конфлікту. У листі зазначається недосконалість Гаазької конвенції у питанні захисту культурних цінностей, але цю недосконалість Пакт Реріха не усуває. Уряд Німеччини заявив, що віддає перевагу комплексному підходу до аспектів гуманітарного права під час військового конфлікту. Тому вважає, що статей Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 р. щодо культурних цінностей цілком достатньо [40]. Іронічно, і водночас трагічно, що саме Німеччина всього через чотири роки розпочне війну, яка крім всього іншого, буде позначена найбільшим нищенням культурних цінностей в історії людства та абсолютним нехтуванням Гаазьких конвенцій.

Негативна реакція, чи відсутність реакції, європейських країн не вплинули на рішення США прийняти договір у рамках внутрішнього законодавства. 2 липня 1935 р. Пакт був ратифікований Сенатом США. 10 липня Пакт ратифікував президент Рузвельт, а 25 жовтня він завершив офіційну процедуру через оприлюднення Пакту.

Під час розгляду та офіційного прийняття США Пакту (літо-осінь 1935 р.) відбувався, за визначенням одного з дослідників біографії Г. Уоллеса, «один із найдивніших епізодів Нового курсу», який мав вплив, зокрема, і на подальшу долю Пакту Реріха [41]. Цей епізод розпочався з того, що на початку 1934 р. міністр Уоллес доручив М. Реріху очолити наукову експедицію до Північного Китаю та Маньчжурії, яка здійснювалась під егідою Міністерства сільського господарства США. Мета полягала у пошуку посухостійких трав, здатних відродити родючість ґрунту після наслідків «Пилового казана» на Великих рівнинах США³. Державний департамент висловлював занепокоєння у зв'язку з цією експедицією ще на стадії її підготовки. Було наголошено, що Реріхи не були громадянами США, а також, що дослідники мали подорожувати

³ Щоб описати масштаби проблеми наведемо один факт: за день до підписання Пакту Реріха, 14 квітня 1935 р., відбулись 20 з найгірших «чорних хуртовин» на всьому просторі Великих рівнин, від Канади на південь до Техасу. Цей день став відомий як «Чорна неділя». Пилові бурі завдали значної шкоди і перетворили день у ніч; свідки повідомляли, що часом вони не бачили нічого за півтора метра перед собою.

територіями, які є осередком міжнародної напруженості та інтриг. Але міністр Уоллес, як і у випадку з просуванням Пакту, був досить наполегливим та переконливим у своїх аргументах, особливо, посилаючись на важливі для національного добробуту цілі, які мала вирішити експедиція. Вибір М. Реріха як її керівника теж не викликав подиву, з огляду на те, що він з 1923 р. фактично живе у тій частині світу, знає місцеві мови та ландшафт. Важливіше питання – це мотиви самого художника. Є чимало версій (часто не наукових) справжніх причин, які переслідував М. Реріх під час цієї експедиції, але на одному дослідники сходяться – серед головних цілей М. Реріха пошук зразків рослин не був на першому місці. Не вдаючись у деталі перебігу експедиції, які є предметом окремого дослідження, зазначимо, що на момент вимушеного завершення проекту (восени 1935 р.) художник скомпromетував дипломатичні позиції Америки в Азії, поставив у незручне становище адміністрацію Рузвельта, міністра Уоллеса та, врешті, він не просунув справу боротьби із посухою у Сполучених Штатах [41].

Цей епізод став точкою розриву у відносинах між М. Реріхом та великою кількістю його прихильників у США, зокрема Г. Уоллесом та Л. Хоршем. Рівень розчарування міністра Уоллеса можна проілюструвати на основі двох хронологічно близьких епізодів. Перший відбувся невдовзі після підписання Пакту. Г. Уоллес рекомендував М. Реріха на Нобелівську премію миру. «Зважаючи на видатні досягнення професора Реріха у справі міжнародного порозуміння та пропаганді миру через культуру протягом сорока трьох років, – писав він, – я вважаю, що професор Реріх був би найдостойнішим кандидатом на Нобелівську премію миру». Другий мав діаметрально протилежний тон та був пов'язаний із серією листів та заяв, які міністр Уоллес зробив після вимушеного згортання експедиції. У вересні 1935 р. він повідомив пані О. Реріх (дружину художника), що не бажає мати жодних зв'язків «прямих чи непрямих» із сім'єю Реріхів. У іншому листі він назвав свого колишнього друга «мегаломаном», послідовники якого «були сповнені рішучості не зупинятися ні перед чим, допомагаючи йому втілити в життя якусь незвичайну фантазію про азійську силу» [21, р. 45-47]. Г. Уоллес поінформував послів США з усіх країн світу, що, хоча він брав активну участь у просуванні Пакту, він втратив віру в М. Реріха та тих, «хто фанатично продовжує проводити свою політику звеличення імені, а не ідеалу». Щоб підкреслити свою думку, він попросив Державний департамент утриматися від використання імені Реріха у зв'язку з договором про захист культурних цінностей [25, р. 59-60].

Таким чином, певне забуття Пакту відбулось не лише через Другу світову війну, на чому наголошують більшість українських та іноземних дослідників і біографів М. Реріха, а також через причини, які можуть стати хорошою темою для майбутньої наукової розвідки. Чому художник, пацифіст, автор ідеї

створення Пакту Реріха, так себе дискредитував? Чому М. Реріх не зміг затриматись у США до підписання Пакту (дітища усього свого життя), щоб долучитись до експедиції вже у процесі? І, звісно, потребує свіжого наукового погляду проблема характеру відносин Г. Уоллеса та М. Реріха, наслідки яких для першого коштували йому політичної репутації у подальшій кар'єрі. Після закінчення експедиції М. Реріх більше ніколи не повертався у США та прожив решту свого життя в Наггарі (Індія).

Важливо зазначити, що відчуження великої кількості прихильників Пакту Реріха від художника не мало нічого спільного з ідеалами чи метою Пакту Реріха. Цю думку якнайкраще підтверджують слова президента Рузвельта під час церемонії підписання Пакту: «Цей договір має набагато глибше духовне значення, ніж текст самого документа» [37, р. 359]. Актуальність та важливість ідей Пакту можна проілюструвати на прикладі кількох фактів, зокрема: Індія долучилася до Пакту у 1948 р., у Італії, Португалії, країнах Прибалтики, Бельгії, Франції, Швейцарії були створені та діяли комітети та товариства, які пропагували ідеї Пакту у відповідних країнах, готували їх до необхідності підтримати міжнародний договір про захист культурних цінностей. Пакт та дискусії щодо необхідності його прийняття сприяли заснуванню декількох спеціалізованих університетських курсів щодо міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей (наприклад, при підтримці маршала Ліоте⁴ такі курси з'явилися у військових школах Франції) [11].

У 1950 р. Нью-Йоркський комітет Пакту Реріха направив усі матеріали про підготовку договору 1935 р. до ЮНЕСКО для розробки проекту конвенції, яка на той час перебувала на стадії підготовки. Згодом, у преамбулі, прийнятої у 1954 р. основоположної Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, з'явилося посилення на Пакт Реріха, як на одне з її джерел, що підтверджує вагу, яку мав перший договір, повністю присвячений захисту культурних цінностей [42]. Ідеї закладені у Пакті Реріха залишаються актуальними дотепер, оскільки досі на міжнародному рівні не прийнято документа, норми якого захищали б культурні цінності без будь-яких застережень⁵.

Висновки.

1. Історія Пакту Реріха відображає міжнародний та універсальний характер ідеї захисту культурних цінностей та є захоплюючим епізодом сама по

⁴ Юбер Ліотте – відома персона у французькій історії. У різні часи він був міністром оборони, керував колоніями в Алжирі та Марокко, був членом Французької академії.

⁵ У статті 4, пункт 2. Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. зазначено, що «зобов'язання, взяті на себе сторонами-підписантами можуть бути порушені лише у випадку, якщо воєнна необхідність наполегливо вимагатиме такого порушення».

собі. Ідея Пакту виникла у російського художника М. Реріха, юридичний проект документу був розроблений французькими юристами-міжнародниками, підписаний договір був у Вашингтоні країнами Панамериканського Союзу у присутності президента Рузвельта. Пакт Реріха був єдиним широко ратифікованим міжнародно-правовим документом, який забезпечував захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту до 1954 р.

2. Традиційно і небезпідставно вважається, що витoki міжнародно-правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту пов'язані головним чином із Європою, зокрема конвенціями у Гаазі, Брюсселі, Женеві. Але, як ми намагались дослідити та довести у нашій розвідці, чільне та важливе місце у питанні генези становлення міжнародного законодавства у сфері охорони культурних цінностей займають Сполучені Штати Америки. Цю думку підтверджує той факт, що серед головних учасників Другої світової війни лише Сполучені Штати були підписантом єдиного на той час спеціального договору, що стосувався захисту культурних цінностей.

3. Пакт Реріха відображав новий етап у відносинах між США та країнами Американського континенту. Є символічним, що цей договір став можливим на фоні реалізації «політики добросусідства», яка проголошувала ідеал співробітництва і відмову від війни та інтервенцій між країнами Панамериканського союзу.

4. Підписання Пакту Реріха стало можливим завдяки активній участі міністра сільського господарства Г. Уоллеса, який став протектором Пакту у США. Його погляди на міжнародні відносини, які визначались політичним ідеалізмом, інтернаціоналізмом та пропозицією розпочати «Новий курс між народами», корелювались із цілями Пакту Реріха, що і визначило його наполегливість та самовідданість у просуванні договору. Можна справедливо стверджувати, що якби міністр Уоллес особисто не переконав президента Рузвельта у важливості для США прийняти цей договір, то враховуючи ставлення Державного департаменту до Пакту, він не був би підтриманий Вашингтоном. Це є важливим моментом, оскільки при всій глибині та важливості ідей Реріха, вони зараз лежали б на книжкових полицях, поряд з працями інших чудових мислителів, якби вони не були реалізовані у міжамериканському Пакті.

5. Цілі Пакту Реріха були направлені на досягнення як короткострокових, так і довгострокових перспектив. Короткострокові перспективи відносяться до змісту та положень самого договору, які є обов'язковими до виконання країнами-підписантами. Пакт Реріха зобов'язує ці країни поважати та захищати історичні пам'ятники, музеї, наукові, художні, освітні та культурні установи, а також їхній персонал у мирний та воєнний час. Крім того, згідно з договором від підписантів вимагалось прийняти відповідні норми у внутрішньому

законодавстві, що покликано сприяти розвитку державної політики у сфері захисту культурних цінностей.

Довгострокові перспективи пов'язані із просвітницькими та виховними завданнями, які з точки зору М. Реріха мав стимулювати Пакт. Тому, одним з найголовніших досягнень прихильників та послідовників М. Реріха стало заснування у 1930-х рр. руху за збереження культурного надбання, який керувався численними комітетами, гуртками та товариствами по всьому світу. Широкий громадський рух розглядався М. Реріхом як найбільш дієвий механізм захисту культурних цінностей.

Художник неодноразово писав, що «Пакт є лише початковим етапом процесів зміни державних та громадських пріоритетів, які зменшать, а згодом і майже повністю усунуть небезпеку війни» [11, с. 14]. У цьому контексті, цікаву гіпотезу наводить у своїй монографії В. Акуленко. Він вважає, що погляди М. Реріха на культуру можна виокремити в окрему концепцію / філософську школу, яку художник проповідував – «мир через культуру». На думку українського дослідника, вона певним чином протиставляється іншій філософській школі, яка заснована на теорії про «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона. Якщо теорія американського політолога ґрунтується на конфлікті культур (цивілізацій) у рамках багатопольярного світу, то концепція М. Реріха базується на спільних для всіх народів духовних цінностях та пропагує культурну єдність і міжкультурний діалог [9, с. 3]. Дана теза, на наше переконання, є перспективною дослідницькою темою у рамках компаративістського аналізу двох концепцій.

6. Пакт Реріха як проект досягнення миру через культуру очевидно має недоліки з точки зору його практичного втілення. Прапор Миру на культурних об'єктах не зміг би допомогти під час нічного авіанальоту чи терористичного акту. Натомість, справжня цінність Пакту, на нашу думку, полягає у його ідеалах та зверненні у майбутнє через перспективи морального та духовного зростання наступних поколінь. Розпізнавальний знак розглядався М. Реріхом здебільшого у виховних цілях, щоб люди, коли вони бачитимуть перед собою цей прапор розуміли, що ці об'єкти носять велике значення для світової культурної спадщини, і до них потрібне особливе ставлення. Ці ідеї залишаються актуальним, зокрема, вони можуть бути застосовані вже до іншого захисного символу, який був прийнятий у рамках Конвенції 1954 р. та являє собою двоколірний (синьо-білий) розпізнавальний знак у вигляді Блакитного Щита (стаття 16) [42].

У Статуті ЮНЕСКО є такі слова: «Думки про війну виникають в умах людей, тому у свідомості людей треба вкорінювати ідею захисту миру» [43]. Але таке вкорінення, яке означає відповідне виховання та навчання вимагає тривалого часу, і поки цей процес триває культурні цінності захищаються

спеціальними міжнародними договорами. Ці договори потребують постійного оновлення та вдосконалення, враховуючи реалії сьогодення та, звертаючись до історичного досвіду міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей, який може стати у нагоді для нинішніх законотворців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Генік М. Методологічні проблеми міждисциплінарних досліджень миру. *Політичні дослідження / Political Studies: Український науковий журнал*. 2021. № 1. С. 8–21.
2. Паніна І. Дослідження миру: основні теоретичні перспективи. *Політичне життя*. 2022. № 1. С.92-107.
3. Коваль Д. Розвиток інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей у зв'язку із збройним конфліктом в першій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 436-444. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_62_62
4. Акуленко В. Краса врятує світ, якщо право захистить красу. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 5-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Рсп_2014_25_3
5. All Nobel Peace Prizes. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-peace-prizes/>
6. К 80-летию Пакта Рериха. *Материалы юбилейного буклета*. Музей-институт семьи Рерихов в Санкт-Петербурге. 2015. URL: <http://nowimir.ru/DATA/050020.htm>
7. Богуславский М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Норма: ИНФРА-М, 2012. 416 с.
8. Защитим имя и наследие Рерихов. Том 7: Документы. Публикации в прессе. Очерки. М. : Международный Центр Рерихов, 2014. 656 с.
9. Акуленко В. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / Відп. ред. В. Н. Денисов. К. : ТОВ «ВО "Юстініан"», 2013. 608 с.
10. The Roerich Pact and the Banner of Peace. N.Y. : New York Committee of the Roerich Pact and the Banner of Peace, 1947. URL: <https://odessa-roerich-house.od.ua/en/publications/the-roerich-pact-and-the-banner-of-peace>
11. Баренбойм П., Захаров А. Пакт Рериха в ХХІ веке. М. : «Летний сад», 2010. 160 с.
12. Roerich nominated for peace award. *The New York Times*. 1929. March 3. URL: <https://www.nytimes.com/1929/03/03/archives/roerich-nominated-for-peace-award-artist-and-scientist-named-with.html>

13. Дьяченко И. Пакт Рериха как путь достижения мира. *Вестник РУДН. Серия Международные отношения*. 2007. № 3. С.88-93.
14. 400 Delegates in Bruges for the Roerich Pact Conference on Protection of Treasures. Chklaver to Offer Draft. *The New York Times*. 1931. 13 September. URL: <https://www.nytimes.com/1931/09/13/archives/parley-on-art-in-war-will-start-today-400-delegates-in-bruges-for.html>
15. Рерих Н. Привет конференции Знамени Мира. Конференция в Брюгге, 1931. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. URL: <https://lib.icr.su/node/1307>
16. М.А.Таубе – Н.К.Рериху. 23 сентября 1931 г. Париж. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. Отдел рукописей МЦР. URL: <https://lib.icr.su/node/1311>
17. Выступление г-на Георгия Шклявера. 7 августа 1932 г. Брюгге. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. Отдел рукописей МЦР. URL: <https://lib.icr.su/node/1317>
18. Куцарова М. Пакт Рериха: прошлое, настоящее и будущее. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. URL: <https://icr.su/rus/news/kutsarova.php>
19. Спиридонова Ю.В. Пакт Рериха в международной системе координат США – Европа в 30-х гг. XX в. *Современные проблемы межкультурных коммуникаций*. 2010. Вып. 4. С. 270-279.
20. Williams R. *Russian Art and American Money, 1900-1940*. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1980. 309 p.
21. Burns R.D., Smith C.L. Nicholas Roerich, Henry A. Wallace and the Peace Banner. A Study in Idealism, Egocentrism, and Anguish. *Peace & Change*. 1973. № 1 (2), P. 40-49.
22. Wallace H. *Statesmanship and Religion*. New York : Round Table Press, 1934. 139 p.
23. Papers of Frances R. Grant. Special Collections and University Archives. *Rutgers University Libraries*. URL: <http://www2.scc.rutgers.edu/ead/manuscripts/grantf.html>
24. Г.Э.Уоллес – Ф.Д.Рузвельту. 18 вересня 1933 р. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. Отдел рукописей МЦР. URL: <https://lib.icr.su/node/1321>
25. Walker Samuel J. *Henry A. Wallace and American Foreign Policy*. Westport (Conn.) : Greenwood Press, 1976. 224 p.
26. Лавренова О.А. Конференции Пакта Рериха в Брюгге и Вашингтоне 1931-1933 гг. (по материалам Отдела рукописей МЦР). URL: <http://www.ivorr.narod.ru/znam/history/znamHistoryArticle001.html>

27. The Roerich Pact and The Banner of Peace. Proceedings. Third International Convention for The Roerich Pact and The Banner of Peace. November 17th and 18th, 1933. Roerich Museum Press. URL: <https://www.roerich.org/roerich-pact-publications-archival-materials.php>
28. Акімов М. О. Гаазькі правила повітряної війни 1923 року як вияв політики обмеження озброєнь у 20-і роки ХХ століття. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. У 2-х т. Т. 1. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 346-349.
29. Рерих Н. Священный дозор. Харбин : Издательство Алатырь, 1934. 155 с.
30. Report of the Delegates of the United States of America to the Seventh International Conference of American States. Montevideo, Uruguay. December 3-26, 1933. Washington : U.S. Government Printing Office, 1934. 346 p.
31. Книжник Т.О. Личный вклад Е.И. Рерих в движение Знамени Мира. *Культура и время*, 2005. № 4. С.52–61.
32. The Director General of the Pan American Union (Rowe) to the Secretary of State. Washington, April 15, 1935. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, 1935, General, The Near East and Africa, Volume I. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d384>
33. Schipper F., Strobl L. The protection of cultural property as a crucial aspect of building stability and peace: a challenge and a chance for the military as well as for civil-military cooperation. *The Roerich Pact and the military: Exhibition Catalogue "75 Years Roerich Pact"* / Strobl L.M., Schipper F.T. (eds.). Wien, 2010. 150 p.
34. Рерих Е.И. Письма. Т. 1: 1919-1933 / Ред.-сост. Т.О. Книжник. М. : МЦР, Благотворительный фонд имени Е.И. Рерих, Мастер-Банк, 1999. 432 с.
35. The American Treaty on the Roerich Pact. *Science*. 1934. Vol. 80. Issue 2078. P. 375-376.
36. Memorandum by the Chief of the Treaty Division (Barnes) to the Chief of the Division of Latin American Affairs (Wilson). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, 1935, General, The Near East and Africa, Vol. I. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d383>
37. The Roerich Pact. *Bulletin of the Pan American Union*. Volume LXIX. May 1935. N.5. P.359-369.
38. 2 Americas join in cultural pact; Treaty to Protect in War Institutions of Arts and Science Is Signed at Washington. *The New York Times*. 1935. April 16. URL: <https://www.nytimes.com/1935/04/16/archives/2-americas-join-in-cultural-pact-treaty-to-protect-in-war.html>

39. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1935, General, The Near East and Africa, Vol. I. Doc. 385. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d385>
40. Inquiries addressed to European governments regarding their possible adherence to the Treaty for the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, 1935, General, The Near East and Africa, Vol. I. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/ch17>
41. Walker S.J. The New Deal and The Guru. *American Heritage*. March 1989. Vol. 40. Issue 2. URL: <https://www.americanheritage.com/new-deal-and-guru>
42. 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. URL: <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-and-protocols/1954-convention>
43. UNESCO in brief. URL: <https://ru.unesco.org/about-us/introducing-unesco>